

Sfragistyka

Piotr Pokora

Sfragistyka (z gr. *sphragis* – pieczęć), nazywana niekiedy sygillologią (od łac. *sigillum* – pieczęć), jest jedną z nauk pomocniczych historii, zajmującą się **badaniem pieczęci jako źródeł historycznych, a także ich historią**¹. W języku polskim słowo „pieczęć” określa zarówno tłok, czyli typariusz pieczęci, jak i pochodzący z niego odcisk.

Sigillum authenticum i inne pieczęcie

Zanim pieczęć, znana od starożytności, nabrała walo-ru najważniejszego środka uwierzytelnienia dokumentów, była jedynie znakiem rozpoznawczym i symbolem jej właściciela. Dla zmiany statusu prawnego i funkcji pieczęci podstawowe znaczenie miał **dekret papieża Aleksandra III *De fide instrumentorum* z 1166 r.** Wprowadzał on zasadę, że **jedynie dokumenty spisane przez notariuszy publicznych lub uwierzytelnione odciskiem pieczęci autentycznej mogą być uznawane za wiarygodne w przypadku śmierci świadków.** Pojęcie pieczęci autentycznej (*sigillum authenticum*), tzn. takiej, która mogła uwierzytelniać dokumenty wieczyste, dość szybko rozprzestrzeniło się w Europie dzięki wspomnianemu dekretowi i nie przysługiwało każdej pieczęci. Krąg osób, które mogły ją posiadać, był przez kanonistów i jurystów różnie interpretowany, bez względu jednak na interpretację zawsze włączano do tej grupy papieża, cesarza, biskupów i ich kapituły, królów, następnie książąt, z czasem także inne osoby i instytucje. **Dokumenty wystawiane przez dysponentów takiej pieczęci miały zatem moc dowodową** wypływającą z faktu opieczętowania pieczęcią autentyczną. Już u schyłku XIII w. dokumenty opatrzone taką pieczęcią zyskały status wyższy od zeznań świadków (preferowanych jeszcze przez dekret Aleksandra), a pieczęć autentyczna stała się podstawowym środkiem wiarygodności i mocy prawnej dokumentu. Na przestrzeni XIII w. pojęcie *sigillum authenticum* było używane w Polsce tylko sporadycznie, i to **głównie w dokumentach książęcych.** Skłoniło to część naukowców do postawienia tezy, iż pieczęć autentyczna była wówczas wyłącznie domeną piastowskich książąt i nie przysługiwała innym osobom ani instytucjom. Jednak inna grupa badaczy, której przedstawicielem był Władysław Semkowicz, zajęła przeciwne stanowisko, wykazując, że również pieczęcie biskupów i kapituł posiadały pełnię uprawnień *sigillum authenticum*, co wynikać miało z genezy same-

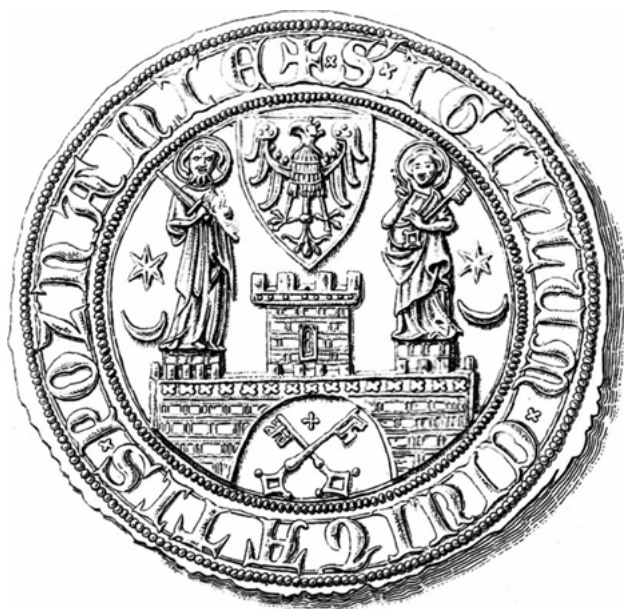

Pieczęć majestatyczna króla Władysława II Jagiełły. Domena publiczna

go pojęcia, wyrosłego z prawa kanonicznego i opartego na autorytecie Kościoła oraz jego biskupów. Współcześnie wydaje się być już oczywiste, że właśnie za sprawą biskupów ukształtowane w Europie Zachodniej wzorce i poglądy na temat dokumentu, jego znaczenia oraz roli, jaką spełniała przy nim pieczęć autentyczna, trafiły także do Polski.

Obok pieczęci głównej dysponenta dość szybko pojawiły się **pieczęcie drugorzędne znaczenia.** W kancelariach polskich były one oczywistą recepcją wzorów zachodnioeuropejskich. Pieczęcie tego typu posiadali królowie, książęta, biskupi, kapituły katedralne, a od XIV w. także możnowładztwo. Pieczęcie drugorzędne znaczenia upowszechniły się jednak dopiero w drugiej połowie XIV w., kiedy już wyraźnie zarysowują się ich funkcje. Tak więc obok pieczęci większej zaczynają funkcjonować **pieczęcie sekretne, mniejsze, sygnetowe i inne,** które mają charakter pieczęci pomocniczych. Sekret lub sygnet używane były też w roli *contrasigillum* (czyli pieczęci odwrocica) zabezpieczającej pieczęć główną przed jej nadużyciem, a jako samodzielne środki uwierzytelniające były one stosowane do dokumentów nieposiadających charakteru wieczystego. Z rodzajem pieczęci stosowanej przez kancelarię wystawcy koresponduje formularz dokumentu. Zatem **pieczęć główna (większa) była stosowana przy dokumentach o rozbudowanym formularzu, który zwyczajowo rezerwowano dla czynności o charakterze wieczystym.** Pieczęcie mniejsze: sekretna bądź sygnet, jeśli stosowane były samodzielnie, uwierzytelniały dokumenty o formularzu skróconym, znajdującym uzasadnienie przy zapisywaniu czynności i spraw bieżących. Schemat

¹ Podstawowe publikacje dotyczące tej nauki pomocniczej to: Sfragistyka, oprac. M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, Warszawa 1960; M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966; z zagranicznych wymienić można: G.C. Bascapé, *Sigillografia. Il sigillo nella diplomazia, nel diritto, nella storia, nell'arte*, vol. 1: *Sigillografia generale. I sigilli pubblici e quelli privati*, Milano 1969; vol. 2: *Sigillografia ecclesiastica*, Milano 1978; W. Ewald, *Siegelkunde*, München 1914; E. Kittel, *Siegel*, Braunschweig 1970; T. Krejčík, *Pečet' v kultuře středověku*, Ostrava 1998; J. Grisar, F. de Lasala, *Aspetti della sigillografia. Tipologia, storia, materia e valore giuridico dei sigilli*, Roma 1997.

Pieczęć miejska Poznania SIGILLUM CIVITATIS POZNANIE. Domena publiczna

Tłok pieczętny miasta Poznania z poł. XIV w. (ze zbiorów Archiwum Państwowego w Poznaniu). Domena publiczna

ten utrwalił się w czasach nowożytnych, jednak na przestrzeni stuleci uległ pogłębieniu i zintensyfikowaniu, co było spowodowane m.in. rozwojem form kancelaryjnych i formularzowych, jak też zwielokrotnieniem liczby stosowanych pieczęci.

Istotnym zagadnieniem badań sfragistycznych jest **materiał pieczętny, czyli surowiec, w którym odciskano tłok pieczęci, tworzywo, z którego wykonywano pieczęć właściwą**. Od czasów starożytnych do współczesności materiał ten zmieniał się wielokrotnie. Składało się na to wiele czynników, które podzielić można na dwie zasadnicze grupy: klimatyczno-surowcowe i zwyczajowo-kancelaryjne. Do pierwszej zalicza się dostępność stosowanego surowca, jego wytrzymałość i odporność na warunki klimatyczne występujące na określonym obszarze geograficznym. Do drugiej zaś ogólnie przyjęte obyczaje w zakresie sposobów sporządzania odcisków pieczęci, charakter dokumentu i specyfikę kancelarii wystawcy, wreszcie rodzaj użytego materiału piśmienniczego. Tak więc **odciski wykonywano w glinie, metalu (ołów, srebro, złoto), wosku, cieście, laku, przez papier – na sucho i wreszcie w tuszu**.

Kształt i wielkość

Innymi ważnymi problemami badawczymi w sfragistyce są **forma i wielkość pieczęci**, które, podobnie jak materiał pisarski, na przestrzeni dziejów kształtowały zwyczaj, moda, wreszcie upodobanie i gust właściciela tłoka. Czasami kształt wymuszał obraz napieczony, a do pewnego stopnia także treść legendy. Obfitość form pieczęci zaowocowała wieloma podziałami systematycznymi. W literaturze polskiej przyjętą się podział zaproponowany przez badaczy niemieckich, głównie przez Wilhelma Ewalda, zbierający wielość form w siedem podstawowych grup; są to: 1) kolistą; 2) owalną (podłużnie lub poprzecznie); 3) ostroowalną (podłużnie lub poprzecznie); 4) tarczową (z odmianami); 5) czworoboczną (kwadratową, podłużnie lub poprzecznie prostokątną); 6) wieloboczną; 7) trój- cztero- i wielołokową. **Najbardziej popularne były pieczęcie o formach kolistych i ostroowalnych**, zdecydowanie rzadziej występowały formy wieloboczne. Z kolei rozmiary pieczęci były bardzo różne, zależały od ich rodzaju i znaczenia w praktyce kancelaryjnej. Już w średniowieczu powszechnie przyjętą się zasada, że wielkość i okazałość pieczęci są wykładnią dostojności i potęgi jej właściciela. Zaowocowało to zwiększaniem rozmiarów pola pieczętnego, które w czasach nowożytnych w przypadku pieczęci cesarskich czy królewskich osiągało nawet dwadzieścia parę centymetrów średnicy.

Mocowanie do dokumentu

Należyte odcisnięcie pieczęci oraz połączenie jej z dokumentem już od czasów średniowiecznych było niezmiernie ważną czynnością. Niewłaściwe lub odbiegające od przyjętej normy opieczętowanie dokumentu łatwo mogło posłużyć jako argument podważający jego autentyczność. Sposób pieczętowania zależał m.in. od użytego materiału pieczętnego, jego właściwości plastycznych, od rozmiarów tłoka oraz rodzaju dokumentu, który miał być uwierzytelniony. **Wielorakie możliwości umocowania pieczęci przy dokumencie dały asumpt do stworzenia naukowej ich klasyfikacji**. Istniejące w literaturze spostrzeżenia zebrał i w formie systematycznego podziału przedstawił Hermann Grotefend, który wyróżnił aż siedem rodzajów umocowania pieczęci. Ze względu na skomplikowanie i sformalizowanie podział zaproponowany przez Grotefenda nie został przyjęty w polskiej literaturze przedmiotu. Bardziej uproszczoną klasyfikację zaproponował W. Ewald, dając cztery typy: **pieczęcie wyciśnięte, przyczepione, wiszące i związające**. Najczęściej jednak spotyka się jeszcze prostszy podział, sprowadzający się do dwóch sposobów łączenia pieczęci z dokumentem. **Pierwszy polegał na odcisnięciu pieczęci wprost na dokumencie (*sigillum impressum*), a drugi na jej przywieszeniu na wiązadzie (*sigillum appensum*)**. W tym drugim przypadku wiązadło mogło być wykonane z paska pergaminowego, rzemyka, sznura jedwabnego bądź konopnego, wstążki lub innego materiału, który przewlekano przez otwory specjalnie wykonane w dokumencie. **Jeśli pieczęć nie**

Pieczęć papieża Innocentego XII z XVII wieku. Domena publiczna

była metalowa, dla jej ochrony sporządzano specjalne zabezpieczenie w postaci miski pieczętnej, drewnianej bądź metalowej puszki, często z ozdobnym wiekiem, pozłacanej, srebrzonej, czasami misternie kutej lub cyzelowanej. Ważnym aspektem związanym z odciskaniem pieczęci było też jej miejsce na dokumencie (*locus sigilli*), które bywało bardzo różne i zależało od wielu czynników. Jako jeden z najważniejszych należy wymienić pozycję społeczną i urząd pełniony przez dysponenta tła, następnie zwyczaj panujący w danej kancelarii, liczbę wszystkich przywieszanych bądź odcisniętych pieczęci, czas i okoliczności opieczętowania.

Typologia

Typologia pieczęci dzieli je pod względem wyobrażenia na m.in.: portretowe, popiersiowe, tronowe (w tym majestatowe), konne (królewskie, książęce, rycerskie), piesze, hagiograficzne, dewocyjne, z motywami ar-

chitektonicznymi, herbowe, hełmowe, emblematyczne, mówiące (narracyjne), onomastyczne, inicjałowe, monogramowe i wiele innych. Często sposobem systematyzowania pieczęci jest ich podział wynikający z godności społecznej wystawcy. I tak wymienić można np. **pieczęć papieskie**, które od czasów papieża Paschalisa II ustaliły swój konserwatywny styl. Pieczęcie takie są wykonywane z metalu (zwyczaj wykonywania pieczęci z metalu obecny jest również w sfragistyce bizantyjskiej, ruskiej czy cesarskiej). Pieczęć papieska zwana Pieczęcią Rybaka ma z jednej strony twarz, rzadziej popiersia Piotra i Pawła, a z drugiej imię aktualnie urzędującego papieża. Kolejny typ to **pieczęć monarsze**, które można podzielić na pieczęcie cesarskie, królewskie² i książęce³. Były to z reguły pieczęcie majestatyczne, piesze lub konne. Wyróżnia się także: **pieczęcie rycerskie**⁴, będące najczęściej pieczęciami herbowymi; **pieczęcie mieszczańskie**, które zawierają tzw. herby mieszczańskie, czyli gmerki, będące prostymi symbolami graficznymi; **pieczęcie miejskie** wystawiane przez instytucje samorządu miejskiego, przeważnie o charakterze obrazowym, w tym odrębne pieczęcie rady miejskiej i sądu miejskiego⁵; **pieczęcie wiejskie**, które w średniowieczu były dość rzadkie, w czasach nowożytnych funkcjonowały zaś na podobnych zasadach co pieczęcie miejskie. Nieco odrębnym działem sfragistyki są **pieczęcie kościelne**, które również mają bardzo bogatą literaturę⁶.

² M. Gumowski, *Pieczęcie królów polskich*, Kraków 1910; T. Jeziorowski, *Pieczęć króla Przemysła II. U genezy Orła Białego – herbu państwa*, [w:] *Przemysłowie wielkopolscy. Od księcia dzielnicowego do króla Polski*, red. H. Kóčka-Krenz, Poznań 2008, s. 143–157; Z. Piech, *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*, Warszawa 2003; *Pieczęcie królów i królowych Polski. Tabularium Actorum Antiquorum Varsoviense Maximim, Divisio Prima „InSimul”*, Warszawa 2010; P. Węcowski, *Odnaleziona pieczęć majestatowa Kazimierza Jagiellończyka*, „Roczniki Historyczne” 2005, t. 71, s. 223–234; tenże, *Pieczęć majestatowa Kazimierza Jagiellończyka. Datacja oraz próba wyjaśnienia, dlaczego król przestał jej używać*, „Studia Źródłoznawcze” 2011, t. 49, s. 97–116.

³ S.K. Kuczyński, *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Wrocław 1978; tenże, *Pieczęć Siemomysła księcia inowrocławskiego z 1284 r.*, „Mówią Wieki” 1993, nr 7; M. Hlebionek, *Pieczęcie Piastów kujawskich*, Inowrocław 2011; M. Gumowski, *Pieczęcie książąt pomorskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1950, t. 16, s. 23–66; A. Murawska, *Pieczęcie Piastów wielkopolskich*, [w:] *Przemysłowie wielkopolscy*, dz. cyt., s. 171–180.

⁴ D. Karczewski, *Trzynastowieczny tło pieczętny komesa Macieja Boguszycza*, [w:] *Heraldyka i okolice*, red. A. Rachuba, S. Górzyński, H. Manikowska, Warszawa 2002, s. 194–199; J. Wroniszewski, *Średniowieczne pieczęcie rycerstwa polskiego*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006; tenże, *Herby rycerskie w średniowiecznej sfragistyce polskiej*, [w:] *Pieczęcie herbowe. Herby na pieczęciach. II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Warszawa 2011; M. Wójcik, *Średniowieczne pieczęcie rycerstwa śląskiego*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, dz. cyt.; tenże, *Herby, hełmy i klejnoty. Uniwersalne i swoiste treści obrazowe pieczęci rycerstwa śląskiego*, [w:] *Wokół znaków i symboli. Herby, pieczęcie i monety na Pomorzu, Śląsku i ziemi lubuskiej do 1945 roku*, red. A. Chlebowska, A. Gut, Warszawa 2008; tenże, *Od hełmu do herbu. Przyczynek do badań nad heraldyzacją rycerstwa śląskiego*, [w:] *Pieczęcie herbowe*, dz. cyt.

⁵ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000; A. Chmiel, *Pieczęcie Krakowa, Kazimierza i Kleparza i jurydyk krakowskich do końca XVIII wieku*, „Rocznik Krakowski” 1909, t. 11, s. 79–127; P. Dymmel, *System sfragistyczny średniowiecznego Lublina. Próba rekonstrukcji*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, red. P. Dymmel, Lublin 1998, s. 193–215; M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960 („Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu” R. 62, z. 2); tenże, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939; tenże, *Pieczęcie i herby miast wielkopolskich*, Poznań 1932; tenże, *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959; M. Haisig, *Studia nad legendą pieczęci miejskiej*, Wrocław 1953; S.K. Kuczyński, *Herb Warszawy*, Warszawa 1977; tenże, *Pieczęcie i herb Płocka oraz województwa płockiego*, Płock 1979; E. Rimša, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007; H. Seroka, *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002.

⁶ E. Gigilewicz, *Pieczęcie biskupów warmińskich jako źródło heraldyczne*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, dz. cyt., s. 73–87; E. Kozaczekiewicz, *Ikonaografia średniowiecznych pieczęci krakowskich kanoników katedralnych*, [w:] *Kultura religijna i społeczna Małopolski od XIII do XVI wieku*, red. W. Szymborski, J. Koziół, Tarnów 2011, s. 123–151; J. Obłąk, *Pieczęcie kancelarii biskupiej i kapitulnej na Warmii*, „Rocznik Olsztyński” 1959, t. 2, s. 119–134; J. Pakulski, *O najstarszych, przedherbowych pieczęciach arcybiskupów gnieźnieńskich*, [w:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. T. Jasiński, T. Jurek, J.M. Piskorski, Poznań 1997, s. 429–445; P. Pokora, *Dwie pieczęcie większe biskupa płockiego Jakuba (1396–1425)*, „Studia Płockie” 2003, t. 31, s. 176–190; tenże, *Herby arcybiskupa Mikołaja Trąby*, [w:] *Mikołaj Trąba. Mąż stanu i prymas Polski*, red. F. Kiry, Kraków 2009, s. 151–169; tenże, *Pieczęcie kapituły katedralnej gnieźnieńskiej*, „Studia Źródłoznawcze” 2011, t. 49, s. 2–59; tenże, *Pieczęcie księcia opolskiego Jana zwanego Kropidło*, [w:] *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*, red. D.A. Sikorski, A.M. Wyrwa, Poznań–Warszawa 2006, s. 403–423.

Badania naukowe

Początkowo badania nad pieczęciami traktowano jako element dyplomatyki oraz wykorzystywano w praktyce sądowej i kancelaryjnej. Wynikało to z faktu, że pieczęć służyła przede wszystkim uwierzytelnieniu dokumentu, co nadawało mu moc prawną. **Dopiero w XVIII w. po raz pierwszy użyto terminu sfragistyka.** Wówczas też rozpoczął się proces wyodrębniania badań nad pieczęciami jako samodzielnej nauki o charakterze akademickim, co ostatecznie dokonało się jednak dopiero w XIX w. Pod koniec tegoż wieku Hermann Grotefend i Friedrich Karl Hohenlohe-Waldenburg stworzyli system klasyfikacji formalnej pieczęci. Wydawano także albumy sygilograficzne, studia szczegółowe i podręczniki sfragistyczne. **W Polsce badaniami nad pieczęcią jako pierwszy zajął się Joachim Lelewel,** a jego prace w zakresie sfragistyki kontynuowali: Kazimierz Stronczyński, Marian Gumowski, Marian Haisig i Sylwiusz Mikucki, Stefan K. Kuczyński oraz Zenon Piech.

W XIX w. bardzo popularne stało się kolekcjonowanie pieczęci, tak oryginalnych odcisków metalowych, gemm czy odcisków woskowych, jak i ich kopii: galwanicznych, gipsowych i innych. **Największe i najciekawsze kolekcje znajdują się w zbiorach Ossolineum we Wrocławiu, Biblioteki XX. Czartoryskich i Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Narodowego w Warszawie i we Wrocławiu.** Obszerne kolekcje są przechowywane w zbiorach Zakładów Nauk Pomocniczych w Krakowie i w Poznaniu, gdzie służą jako pomoc dydaktyczna. Przegląd najważniejszych zbiorów i kolekcji w Polsce daje publikacja: *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009. **Sfragistyka jako dyscyplina akademicka służy przede wszystkim poznaniu samego źródła jako przedmiotu badań, jednak zasięg jej oddziaływania jest znacznie szerszy.** Badania strony formalnej i prawnego aspektu funkcjonowania pieczęci stanowią istotny element w sprawdzaniu autentyczności i wiarygodności dokumentów, pozwalają poznać i zrozumieć wiele ważnych aspektów prawnych związanych z funkcjonowaniem dokumentów oraz kancelarii, w których one powstawały, od kancelarii papieskiej i cesarskiej, przez królewskie, książęce, biskupie, aż po miejskie. Sfragistyka jako nauka pozwala również lepiej zrozumieć złożoność form i przejawów działalności różnych urzędów i urzędników, którzy wystawiali dokumenty, a w konsekwencji używali pieczęci jako środka ich uwierzytelnienia.

Ikonografia

Z kolei badania ikonograficzne i ikonologiczne pieczęci są składnikiem badań z dziedziny historii sztuki oraz **archeologii prawnej.** Wynika to m.in. z faktu, że wizerunki pieczęci pełne są wielorakich wyobrażeń czerpiących inspirację z każdej dziedziny życia ludzi żyjących od starożytności po czasy współczesne. Można na nich odnaleźć wizerunki władców, rycerzy, miast – realnych i imaginacyjnych, postacie świętych oraz ich atrybuty, wyobrażenia ciał kosmicznych, szereg znaków

Dokument króla Kazimierza Wielkiego dla biskupa ormiańskiego Grzegorza we Lwowie z 4 lutego 1367 r. Domena publiczna

Pieczęć majestatyczna króla Kazimierza Wielkiego odcisnięta w naturalnym wosku i podwieszona na jedwabnym żółto-czerwonym sznurze. Domena publiczna

o charakterze osobistym, dalej godeł i herbów (tak rodowych i korporacyjnych, jak państwowych oraz narodowych), są na nich sceny walki (często z mitycznymi potworami), pobożnych fundacji, sceny wyobrażające pracę i wytwory pracy rzemieślników czy rolników, sceny modlitwy, adoracji świętych, a nawet mszy św., są wyobrażenia przyrody nieożywionej i ożywionej, zwierząt domowych i dzikich oraz wiele innych. **Ikonografia pieczęci jest ważnym źródłem poznania w badaniach kostiumologicznych, a także studiów nad wyobrażeniami insygniów władzy oraz atrybutów różnych urzędów i godności.** Analiza form napisów napieczętnych, zwłaszcza dokonywana w długim czasie trwania, pozwala prześledzić (często bardzo subtelne) zmiany kształtów, typów oraz modeli liternictwa, i to na dowolnie wybranym obszarze, często też dla takich okresów, z których nie zachowały się monumentalne formy epigraficzne (np. płyty nagrobne itp.). **Badania z dziedziny sfragistyki są też nieodzownym elementem badań źródeł wyobrażeń heraldycznych, w tym ich wszelkich modyfikacji i adaptacji.**